

Over tijdelijkheid

en permanentie

De archipelago van de nomadische kunstenaar in Brussel

ELS SILVRANTS-BARCLAY [KERNLID PERMANENT.ORG, ONDERZOEKER DEPT ARCHITECTUUR / CHAIR AN FONTEYNE ETH ZÜRICH - BRUSSEL]

De nomadische kunstenaar

In tegenstelling tot het cliché van de kluisenaar-kunstenaar die jarenlang in volstrekte afzondering op een zolderkamertje canvassen zit vol te kladderen, werken de meeste kunstenaars het liefst in een gedeelde omgeving waar ze ideeën kunnen uitwisselen. Een kunstenaarsbestaan is daarenboven in grote mate nomadisch: omdat ze veelal internationaal en projectmatig werken, met wisselende noden en ambities, hopen kunstenaars van de ene stad en werkplek naar de andere. Tijdelijk gebruik biedt hiervoor een oplossing op maat: een beperkt engagement, dat vanuit het netwerk van het collectief makkelijk opgevangen kan worden.

Begin 2000 ontstaan in Vlaanderen de eerste non-profit organisaties die tijdelijk ruimtegebruik voor kunstenaarsateliers structureel organiseren en omkaderen. Dat gebeurt in synergie met lokale overheden, middenveldorganisaties en zelfs private partners die bereid zijn hun leegstaand patrimonium ter beschikking te stellen van kunstenaars. Naarmate het publiek en politiek bewustzijn over de maatschappelijke problematiek van leegstand groeit, komt tijdelijk gebruik vervolgens ook in het vizier voor ruimtenoden van andere preciaire groepen, sociale projecten of (opkomende en goed genetwerkte) burgerinitiatieven. En wanneer tot slot ook commerciële leegstandbeheerders op het terrein verschijnen om met de pop-up een nieuw marktmodel te introduceren, wordt duidelijk dat de vraag naar tijdelijk ruimtegebruik stilaan het aanbod overstijgt.

Voor kunstenaars en atelierorganisaties betekent dit in de praktijk dat zij steeds meer in concurrentie komen met economische en dienstverlenende invullingen van tijdelijk gebruik en dat artistieke creativiteit niet langer volstaat om toegang te krijgen tot leegstaande ruimten. Participatie wordt het nieuwe modewoord. Beleidsmakers en eigenaars verwachten van kunstenaars dat ze tevens evenementen organiseren of workshops geven die dynamiek brengen in de buurt. De insteek kantelt, tijdelijk gebruik evolueert van een zinvolle invulling van vergeten panden en het ruimtelijk faciliteren van maatschappelijk relevante

projecten naar een strategie om een gebouw of een buurt 'op te warmen' voor opwaardering en ontwikkeling. Niet zelden vinden beleidsmatige en commerciële actoren elkaar hierin.

Via de introductie van officiële aanbestedingsprocedures zetten eigenaars vanaf nu hun verwachtingen voor het tijdelijk gebruik al bij voorbaat op scherp. Ze nemen niet langer genoeg met het faciliteren van een tijdelijke invulling, maar willen ook programmatisch meepraten en hebben er concrete ambities mee. Publieke overheden koppelen tijdelijk gebruik aan een bredere stedenbouwkundige visie, private ontwikkelaars zien het als een 'voorprogramma' in een commerciële ontwikkelingsstrategie. Als formele procedure vereist een aanbesteding ook de nodige administratieve vaardigheden en een betrouwbare juridische organisatievorm. Dit geeft een inherent voordeel aan goed gestructureerde organisaties, die dit soort procedures handig kunnen navigeren. Terwijl preciaire of nomadische groepen steeds moeilijker aan de vormvereisten kunnen voldoen, wordt tijdelijk gebruik geleidelijk aan een *metier*.

In Brussel zien we gelijkaardige tendensen, maar met een iets ander verloop. In de hoofdstad zijn het aanvankelijk de activisten die leegstand opeisen voor maatschappelijke projecten en zo mee proberen te wegen op de vastgoedontwikkeling in de stad. Toestand en Communa zijn bijvoorbeeld twee Brusselse non-profit organisaties die een breed spectrum van tijdelijk gebruik faciliteren rond verschillende maatschappelijke noden, waaronder ook, maar in mindere mate, de kunsten.

De zelforganiserende kunstenaar

Kunstenaars zijn in Brussel grotendeels aangewezen op zelforganisatie. Dat genereert een bijzondere dynamiek en zorgt ervoor dat een aantal artistieke studiowerkingen nomadisch door de stad trekken, van het ene tijdelijk gebruik naar het andere: Wolke, WTC, Manchester, City Gate, Tripostal, Level Five, om er enkele te noemen. Maar ook deze zelforganiserende studiocollectieven krijgen het almaar moeilijker om zich te handhaven.

Tijdelijk gebruik biedt kunstenaars en kunstwerkers al sinds jaar en dag de kans om op centrale stedelijke locaties relatief grote werkruimten te huren tegen een betaalbare prijs. De meeste kunstenaars organiseren dit tijdelijk gebruik op legale wijze, anderen eigenen zich leegstaande ruimten toe als een daad van verzet tegen stedelijke verloedering. Het bezetten van leegstaande ruimte als artistiek activisme heeft in de kunsten een lange geschiedenis.

Nieuw is wel dat het instrument van het tijdelijk gebruik ook met steeds groter enthousiasme door publieke en commerciële spelers wordt aangewend. De voorbije jaren evolueerde tijdelijk gebruik van een opportuniteit voor kunstenaars, buurtwerkers en burgerinitiatieven naar een doelbewust instrument voor beleidsmakers en vastgoedontwikkelaars.

Permanent workshop @ Argos, Brussel

Level Five, Brussel

Nucleo Gent

Wanneer ze nieuwe stedelijke ontwikkelingsgolven in gang zetten, zoals in de Kanaalzone en in de Noordwijk waar velen van hen onderdak vinden, worden ze steeds vaker in de armen van marktspelers gedreven die het potentieel van tijdelijk gebruik hebben ontdekt.

Deze marktspelers zijn zowel de commerciële leegstandbeheerders als de private vastgoedontwikkelaars, die inmiddels met elkaar geprivilegieerde relaties hebben aangeknoopt. Commerciële leegstandbeheerders zoals Entrakt bieden tijdelijk gebruik aan 'op maat' van de ontwikkelaar, in een *corporate* stijl, met korte en flexibele contracten, zonder al te veel poespas en engagementen – een formule die overigens ook publieke vastgoedontwikkelaars verleidt. Anders dan bij de Vlaamse atelierorganisaties of bij non-profits zoals Toestand en Communa, is de klant van deze leegstandbeheerders niet de kunstenaar/tijdelijk gebruiker, maar de ontwikkelaar/eigenaar. Dit leidt tot een vorm van tijdelijk gebruik met kortlopende en onzekere huurtermijnen en een minimale dienstverlening. Tijdelijke gebruikers betalen een huurprijs, maar hebben weinig of geen rechten.

De kritische kunstenaar

Vanuit deze context groeit in 2018 bij een groep kunstenaars in Brussel het verlangen om zich aan deze negatieve spiraal te onttrekken en het heft in eigen handen te nemen. De directe aanleiding zijn twee gelijkaardige ervaringen met aflopend tijdelijk gebruik op twee verschillende plekken in de stad: in Molenbeek en in de Noordwijk.

Wanneer het ruimtelijk bestemmingsplan van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest een aantal oude industriële sites in de Molenbeekse Manchesterstraat, vlakbij het kanaal, omvormt tot culturele infrastructuur, wordt het collectief van kunstenaars dat er onderdak gevonden had vriendelijk verzocht de ruimten te verlaten. Zij passen niet in de culturele ontwikkelingsplannen van de betrokken publieke overheden en krijgen er ook niets over te zeggen. De panden worden grotendeels omgeturnd tot culturele presentatie-infrastructuur met meer publieke visibiliteit en interactie.

Een ander kunstenaarscollectief heeft sinds 2015 onderdak gevonden op de 25ste verdieping van de grotendeels verlaten WTC-torens op een boogschuit van het Noordstation, via een huurovereenkomst met een van de vele toenmalige eigenaars. De

kantoortorens zijn de bakens van de desastreuze omvorming van de Noordwijk tot het Brusselse 'Little Manhattan', waarvoor in de jaren '70 hele woonbuurten tegen de vlakte moesten. Terwijl de kunstenaars de toren nieuw leven inblazen, zijn ze tegelijk de bevoorrechte getuigen van een opkoopoperatie door een ontwikkelaar. Voor ze het goed en wel beseffen, zijn ze mede-protagonisten in een nieuw ontwikkelingsverhaal van de torens en van de Noordwijk.

In hun film *WTC, A Love Story* (2019) brengen Wouter De Raeye en Lietje Bauwens, sinds 2015 deel van het collectief op de 25ste verdieping, het complexe en ambigue samenspel tussen publieke en private actoren in deze ontwikkelingsplannen vlijmscherp in beeld. Aan de hand van getuigenissen ontlede ze de manier waarop sociale en artistieke participatietrajecten via tijdelijk gebruik in deze ontwikkelingsstrategie werden ingezet als een 'enscenering' zonder echte inspraak. De film be vraagt daarmee op fundamenteel kritische wijze de (on)bewuste rol die architecten, beleidsmakers, publieke overheden, maar ook kunstenaars spelen in complexe stedelijke ontwikkelingsoperaties waarbij de gronden en het kapitaal grotendeels in handen zijn van commerciële actoren.

De kunstenaar-ontwikkelaar

Wanneer begin 2019 de groep uit de Manchesterstraat en die uit de WTC-torens elkaar treffen in het voormalig Actiris gebouw, richten ze samen de werkgroep *Permanent* op, met de bedoeling om een duurzame infrastructuur te ontwikkelen voor artistieke creatie in Brussel, als alternatief voor nomadisch tijdelijk ruimtegebruik.

Anti-speculatieve ontwikkelingsmodellen uit de commons- en coöperatieve beweging vormen van meet af aan een belangrijke inspiratiebron. Permanent wil niet zomaar de ruimtenoden van kunstenaars lenigen, maar dit realiseren op basis van een alternatief eigendomsmodel, dat het onmogelijk moet maken om met het ontwikkelde vastgoed te speculeren. Zo probeert Permanent te vermijden dat de kunsten steeds weer bijdragen aan een proces van gentrificatie, waarvan ze uiteindelijk ook zelf het slachtoffer zijn.

Een tweede cruciaal uitgangspunt is het principe van solidariteit met andere groepen die ook stilaan de stad uitgedreven worden. Zoals hierboven al aangehaald, treden de ruimtenoden

van kunstenaars vaak ongewild in concurrentie met andere groepen zoals *sans papiers*, sociaal werkers of kleine stedelijke producenten, wier bestaan ook in grote mate afhangt van toegang tot die ruimte. Niet zelden zijn het dan uiteindelijk toch de hippe, creatieve beroepen die het halen. Permanent wil het symbolisch kapitaal van de kunsten inzetten om ook voor andere kwetsbare groepen ruimte af te dwingen. Gentrificatie toont zich immers niet alleen in stijgende vastgoedprijzen, maar ook in het soort infrastructuur die het voortbrengt en de doelgroep voor wie die bestemd is.

De werkgroep gaat aan de slag met het Community Land Trust-model, waarin de eigendom van de grond steeds in handen van de gemeenschap blijft. Enkel de op die grond gebouwde infrastructuur (de spreekwoordelijke bakstenen) kan privaat verworven worden, tegen een prijs die zonder de kost van de grond uiteraard een stuk lager ligt en daardoor ook betaalbaar blijft. Als de infrastructuur wordt doorverkocht, mag dat niet met winst gebeuren, om te verzekeren dat ze ook betaalbaar blijft voor komende generaties.

De Community Land Trust in Brussel (CLTB), die vrij snel als partner in Permanent stapt, legt zich vooral toe op de ontwikkeling van betaalbare huisvesting voor lagere inkomens. De Permanent-werkgroep beslist al snel om ongeveer een derde van het Permanent-bouwprogramma in te vullen met sociale koopwoningen voor de mensen die momenteel op de CLTB-wachlijst staan. Daarnaast wordt nog een derde bestemd voor kunstenaarsateliers en een derde voor publieke infrastructuur die het gebouw ook toegankelijk maakt voor de buurt: een ontwikkeling van zo'n 9.000 m².

Het dubbele CLT-eigendomsmodel, met de anti-speculatieve clause en de bijhorende financiële constructie, is niet alleen vanuit ideologisch oogpunt interessant. Het biedt de Perma-

De ruimtenoden van kunstenaars treden vaak ongewild in concurrentie met andere groepen zoals *sans papiers*, sociaal werkers of kleine stedelijke producenten, wier bestaan ook in grote mate afhangt van toegang tot dezelfde ruimte.

nent-werkgroep ook de mogelijkheid om naar publieke en private partners te stappen met een financieel plan waarvoor enkel de kost van de grond (grotendeels 40% van de totale ontwikkelingskost) in rekening moet worden gebracht, en zo een betaalbare (en in die zin dus 100% publieke) infrastructuur te realiseren. Net als bij de andere CLT-projecten wordt de rest van het ontwikkelingsbudget immers opgehaald door verkoop (woningen) en in dit geval ook verhuur (de kunstenaarsateliers en buurtinfrastructuur). Structureel partner Vrije Universiteit Brussel (VUB) biedt daarvoor de nodige wetenschappelijke omkadering en overweegt om zelf een deel van de publieke infrastructuur in te vullen als stadscampus.

Permanent kiest bewust voor een verhuurmodel van artistieke werkplekken, dat wellicht via een coöperatief opzet binnen het CLT-model zal worden vormgegeven. Kunstenaars zijn nomadische wezens die in beweging moeten kunnen blijven; net die in- en uitstroom houdt het collectief dynamisch. Het gaat er dus om niet de kunstenaars, maar de ruimten *zelf* permanent te verankeren. Permanent zal de financiële en juridische modellen daarbij ook *open source* toegankelijk maken, zodat ook anderen ermee aan de slag kunnen en er op verschillende plekken initiatieven ontstaan: de archipelago van de nomadische kunstenaar. Op die manier wil Permanent ook de verbeelding prikkelen en nagaan hoe de kunstenaar kan bijdragen aan de ontwikkeling van een oprecht diverse, rechtvaardige en toegankelijke stad.